

MORFOLOGIYA: SO‘Z TURKUMLARINING PRAGMATIK JIHATLARI

Jabborova Ra'no Davlat qizi
SamDCHTI 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tili morfologiyasidagi so‘z turkumlarining pragmatik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda so‘z turkumlarining shunchaki lisoniy birlik emas, balki nutqiy vaziyatda so‘zlovchi niyatini (intensiyasini) ifodalashdagi roli yoritilgan. Ot, sifat, son, olmosh va fe‘l kabi turkumlarning kontekstdagi qo‘shimcha ma‘nolari, ekspressivligi va subyektiv baho berish xususiyatlari ilmiy-amaliy jihatdan ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Morfologiya, pragmatika, so‘z turkumlari, nutqiy akt, intensiya, subyektiv baho, konnotatsiya, o‘zbek tilshunosligi.

Аннотация: В данной статье анализируются прагматические возможности частей речи в морфологии узбекского языка. В исследовании освещается роль частей речи не просто как языковых единиц, а как инструментов выражения намерения (интенции) говорящего в речевой ситуации. Научно-практически рассматриваются дополнительные смыслы в контексте, экспрессивность и особенности субъективной оценки таких категорий, как существительное, прилагательное, числительное, местоимение и глагол.

Ключевые слова: Морфология, прагматика, части речи, речевой акт, интенция, субъективная оценка, коннотация, узбекское языкознание.

Annotation: This article analyzes the pragmatic potential of parts of speech in Uzbek morphology. The study highlights the role of parts of speech not merely as linguistic units, but as tools for expressing the speaker's intention in a communicative situation. The contextual meanings, expressiveness, and subjective evaluation features of categories such as nouns, adjectives, numerals, pronouns, and verbs are examined from a scientific and practical perspective.

Keywords: Morphology, pragmatics, parts of speech, speech act, intention, subjective evaluation, connotation, Uzbek linguistics.

Kirish

An‘anaviy tilshunoslik uzoq vaqt davomida morfologiyani faqat so‘zlarning shakliy qoliplari, ularning o‘zgarish tizimi va grammatik kategoriyalar yig‘indisi sifatida o‘rganib keldi. Biroq, til — bu faqat qoidalar jamlanmasi emas, balki tirik muloqot qurolidir. Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi til birliklarini "inson omili" bilan birga tadqiq etishni taqozo etadi. Bu o‘rinda pragmatika — til birliklarining nutqiy vaziyatda qay darajada samarali qo‘llanishi, so‘zlovchining yashirin niyatlari va tinglovchiga ta’sir o‘tkazish usullarini o‘rganuvchi soha sifatida

maydonga chiqadi [3].

Morfologik birliklar pragmatik tadqiq etilganda, ular shunchaki gapning qurilish materiali emas, balki soʻzlovchining dunyoqarashi, ijtimoiy mavqeyi, ruhiy holati va muloqot strategiyasini aks ettiruvchi "jonli instrumentlar"ga aylanadi [2]. Oʻzbek tili oʻzining boy morfologik koʻrsatkichlari bilan pragmatik maʼno ifodalashda cheksiz imkoniyatlarga ega. Birgina qoʻshimchani notoʻgʻri tanlanishi butun bir muloqotni inqirozga uchratishi yoki, aksincha, mohirona qoʻllangan morfologik shakl tinglovchining qarorini oʻzgartirishi mumkin [1]. Ushbu maqolaning maqsadi oʻzbek tilidagi soʻz turkumlarining lugʻaviy qobigʻidan tashqaridagi "pragmatik hayoti"ni ochib berish va ularning nutqiy aktlardagi funksional xususiyatlarini tahlil qilishdir.

Asosiy qism

Soʻz turkumlarining pragmatik salohiyati, birinchi navbatda, ot turkumida yaqqol namoyon boʻladi. Oʻzbek tilidagi otlarga qoʻshiladigan subyektiv baho shakllari (-cha, -choq, -xon, -jon, -loq) shunchaki predmetning hajmini kichraytirmaydi. Pragmatik vaziyatda ular soʻzlovchining emotsional munosabatini belgilaydi [4]. Masalan, "Qoʻychogʻim" soʻzida hayvonning hajmi emas, balki soʻzlovchining unga boʻlgan mehri ustuvorlik qiladi. Otlarning koʻplik shakli (-lar) pragmatik jihatdan "umumlashtirish" yoki "piching" maʼnosida ham keladi: "Olimlar kelsa, hamma jim boʻladi" deganda muayyan bir guruh emas, balki oʻzini dono koʻrsatuvchi shaxslarga nisbatan istehzo nazarda tutilishi mumkin [5].

Sifat turkumida pragmatik yuk intensivlik darajasi orqali beriladi. Sifatning kuchaytirma darajasi (koʻm-koʻk, sapsariq) soʻzlovchining hayratini va axborotga tinglovchi eʼtiborini jalb qilish niyatini ifodalaydi [5]. Sifatlar baʼzan pragmatik "evfemizm" (yumshoqroq ifodalash) vazifasini ham oʻtaydi. Masalan, shaxsga nisbatan "semiz" deyish oʻrniga "toʻlaroq" sifatining tanlanishi muloqotda odob doirasini saqlash va ijobiy pragmatik muhit yaratish strategiyasidir [1].

Olmoshlar — nutqiy etiketning "poydevori"dir. Oʻzbek tilida "men" oʻrniga "biz" (modestia — kamtarlik maʼnosida) yoki uchinchi shaxsga nisbatan "ul zot" (hurmat maʼnosida) qoʻllanishi muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy iyerarxiyasini belgilaydi [2]. "Sen" va "Siz" olmoshlari oʻrtasidagi tanlov shunchaki son emas, balki pragmatik "masofa" koʻrsatkichidir. Hatto koʻrsatish olmoshlari (bu, shu, oʻsha) masofadan tashqari hissiy masofani ham ifodalaydi: "Oʻsha odamingiz kelsin" deganda "oʻsha" soʻzi orqali soʻzlovchi oʻzi yoqtirmaydigan shaxsdan "uzoqlashish" (negativ pragmatika) niyatini namoyon etadi [3].

Son turkumi nutqda koʻpincha giperbolizatsiya (boʻrttirish) vositasi boʻlib xizmat qiladi. "Ikki ogʻiz soʻz" iborasidagi "ikki" soni matematik miqdor emas, balki "qisqa vaqt" degan pragmatik vaʼdani beradi. Aksincha, "Ming marta tushuntirdim" gapidagi "ming" soni soʻzlovchining eʼtirozi va ruhiy toliqishini koʻrsatuvchi indikator vazifasini oʻtaydi [1]. Bu yerda son oʻzining sanash funksiyasini yoʻqotib,

ekspressivlik markaziga aylanadi.

Fe'l turkumi pragmatikaning eng faol qatlamidir. Fe'lning buyruq mayli nutqiy vaziyatda turli "illyokutiv" (maqsadli) kuchga ega bo'ladi [3]. Masalan, "Yur!" so'zi vaziyatga qarab: buyruq, taklif, iltimos yoki tahdid ma'nolarini berishi mumkin. Fe'l zamonlarining almashishi (metonimiyasi) ham kuchli pragmatik instrumentdir [4]. "Ertaga boramiz" deyish o'rniga "Ertaga bordik" (o'tgan zamon shaklida) deyish ishning bajarilishiga bo'lgan mutloq ishonchni ifodalaydi. Bunday "zamonlar o'yini" nutqni jonlantiradi va so'zlovchining qat'iyatini namoyish etadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, morfologiya — bu shunchaki jonsiz qoidalar majmuasi emas, balki inson niyatlarini amalga oshiruvchi mukammal tizimdir. So'z turkumlarining pragmatik jihatlarini o'rganish tilning "ichki mexanizmi"ni va uning jamiyatdagi hayotini tushunish imkonini beradi [1]. Har bir morfema, har bir so'z turkumi kontekstga tushganda o'zining yangi qirralarini ochadi va so'zlovchiga tinglovchi ongiga ta'sir o'tkazish imkonini beradi.

O'zbek tilshunosligida morfologik pragmatikani tadqiq etish muloqot madaniyatini yuksaltirishda, siyosiy, diplomatik va badiiy nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi [2]. Til birliklarining pragmatik imkoniyatlarini bilish insonga o'z fikrini nafaqat to'g'ri, balki manzilli va ta'sirli yetkazish imkonini beradi. Kelajakda bu yo'nalishdagi izlanishlar lingvopsixologiya va kognitiv tilshunoslik bilan uyg'unlikda yanada kengayishi lozim [3].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Mahmudov, N. "Tilning pragmatik interpretatsiyasi". Toshkent, 2012.

Nurmonov, A. "Tanlangan asarlar". 3-jild (Lingvistik pragmatika). Toshkent, 2012.

Safarov, Sh. "Pragmalingvistika". Toshkent, 2008.

Hojiyev, A. "O'zbek tili morfologiyasi, so'z yasalishi va imlosi masalalari". Toshkent, 2001.

Yo'ldoshev, M. "Badiiy matn tahlili". Toshkent, 2007.